

Wadył, Sławomir

Niektóre elementy wyobrażeń religijnych Prusów i ich trwanie w czasach krzyżackich

---

Komunikaty Mazursko-Warmińskie 2, 185-192

2010

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Sławomir Wadył

NIEKTÓRE ELEMENTY WYOBRAZEŃ RELIGIJNYCH PRUSÓW I ICH TRWANIE W CZASACH KRZYŻACKICH

Świat wyobrażeń religijnych Prusów w okresie pogańskim był niezwykle bogaty. Zasadnicze znaczenie dla przestrzeni sakralnej miała przyroda, na łonie której odprawiano różnorodne rytuały. Wśród nich olbrzymie znaczenie odgrywały obrzędy związane z życiem pośmiertnym¹. Źródła nierzadko wskazują na lasy i gaje jako główne miejsca kultu. Już traktat dzierzgoński (1249) zobowiązywał Prusów do budowy pewnej liczby kościołów, aby dowiedli, że bardziej cieszą ich modlitwy i ofiary w kościołach „niż po lasach”². Jeszcze około 1430 r. biskup sambijski Michał³ w swoim zarządzeniu zakazywał ludności pruskiej gromadzenia się po lasach w celu odprawiania pogańskich obrzędów i składania ofiar⁴.

Jedynym pewnym i dobrze datowanym źródłem zawierającym informacje o mitologii Prusów jest dokument traktatu dzierzgońskiego z 7 lutego 1249 r. Prusowie zobowiązali się w nim nie składać ofiar bałwanowi zwanemu *Curche*, którego co roku po zebraniu zbóż zwykli byli tworzyć i czcić jak boga, a także innym bogom, którzy nie stworzyli nieba i ziemi, bez względu na to, jakie mają nazwy⁵. Poza *Curche*, bóstwem wymienionym w 1249 r., kolejni „bogowie” wzmiankowani są w 1418 r., pełny zaś panteon pojawił się dopiero w źródłach nowożytnych⁶. Wiele przekazów źródłowych pozwala sądzić, iż religia Prusów znajdowała się wciąż na etapie polidoksjii, tj. kultu przyrody, nieba, wiary w duchy przodków i magii z załączkową warstwą politeistyczną i o słabo rozwiniętych formach kultu. Tym samym należy raczej zakwestionować funkcjonowanie politeizmu⁷.

---

¹ S. Wadył, *Świat wyobrażeń religijnych Prusów we wczesnym średniowieczu*, w: *Mare integrans. Studia z dziejów Ludów Morza Bałtyckiego*, t. 5: *Religie ludów Morza Bałtyckiego*, pod red. Z. Pilarczyka, M. Franza, M. Bogackiego (w druku).

² *Preussisches Urkundenbuch, Politische Abteilung* (dalej: PUB), Bd 1, Tl. 1, hrsg. von R. Philippi, C. P. Woelky, Königsberg 1882, nr 218, s. 16.

³ Michał Junge, biskup diecezji sambijskiej w latach 1425–1442. Zob. M. Glauert, *Michael Junge OT, († 1442)*, w: *Die Bischöfe des Heiligen Römischen Reiches 1198 bis 1448. Ein biographisches Lexikon*, hrsg. von E. Gatz, Berlin 2001, ss. 688–689.

⁴ A. Brückner, *Starożytna Litwa. Ludy i bogi. Szkice historyczne i mitologiczne*, Olsztyn 1984, s. 49.

⁵ PUB, nr 218, s. 16: *idolo, quo semel in anno, collectis frugibus, consueverunt confingere et pro deo celere, cui nomen Curche imposerunt, vel alias diis, qui non fecerunt celum et teram, quibuscumque nominibus apellentur, de cetero non libabunt.*

⁶ Zainteresowanie *Curche* w historiografii było dość duże. Warto wskazać na nowsze prace: G. Białuński, *Bogini Kurko – główny kult Galindii*, *Komunikaty Mazursko-Warmińskie* (dalej: KMW), 1993, nr 1, ss. 3–10; J. Powierski, *Bogini Kurko i niektóre aspekty społeczno-gospodarcze wierzeń pruskich*, Bydgoskie Towarzystwo Naukowe, Prace Komisji Historii, t. 11, przedruk: idem, *Prussica*, t. 1, Malbork 2004, ss. 129–149 (w cytowanych pracach starsza literatura). Źródła do mitologii Prusów zebrali: A. Mierzyński, *Źródła do dziejów mitologii litewskiej*, cz. 1–2, Warszawa 1982–1986; W. Mannhardt, *Letto-Preussische Götterlehre*, Riga 1936.

⁷ Już W. Szafranski podkreślał istnienie wielu warstw wierzeń bałtyjskich, negując przy tym istnienie pruskiego politeizmu, zob. W. Szafranski, *Ze studiów nad wierzeniami Bałtów*, *Acta Baltico-Slavica*, 1969, t. 6, ss. 223–226; idem, *Religia Baltów*, w: *Religie Bliskiego Wschodu i dawnej Europy*, Warszawa 1981, ss. 251–265.

Wyprawy misyjne na obszar Prus kierowano już od 997 r., kiedy to św. Wojciech poniósł tam śmierć męczeńską⁸. Do XIII w. wyprawy misyjne nie odnosiły widocznych skutków. Dopiero właśnie w XIII w. chrystianizacja Prus nabrała znamion planowo zorganizowanej akcji. Początkowo misja kierowana była przez cystersów, w szczególności przez biskupa Prus Chrystiana, a dopiero później przez duchownych zakonu krzyżackiego. Doprowadziła ona ostatecznie do zorganizowania tam lokalnej organizacji kościoła⁹. Sam proces ewangelizacji Prusów trwał jednak znacznie dłużej i nigdy nie dał wymiernych efektów.

W religii pruskiej kult żeński kojarzono z lipą. Związek *Curche* z lasem lipowym udowodnił Jan Powierski. Potwierdzeniem tego mogą być liczne nazwy związane z lipą (np. Lipowo Kurkowskie w gminie Olsztynek, Święta Lipka w gminie Reszel) znajdujące się w pobliżu ośrodków kultu bogini, a także funkcjonujące w okresie późniejszym miejsca kultu maryjnego ustanawiane przez Krzyżaków w dawnych miejscach kultu *Curche*, często w gajach lipowych. Według tradycji przekazanej przez biskupa chełmińskiego Andrzeja Olszowskiego (1621–1677), w Łąkach koło Nowego Miasta w dolinie nad Drwęcą znajdowało się miejsce kultu pruskiej bogini Majumy. Prusowie gromadzili się w tym miejscu w celu odprawiania pogańskich rytuałów, zatrzymując się w drodze powrotnej w okolicach Lubawy w gaju lipowym. W okresie krzyżackim w miejscach tych wzniesiono kaplice pod wyzywaniem maryjnym, a w późniejszym okresie również kościoły. Matka Boska miała się pojawić przy rozłożystych lipach. Z podobną sytuacją mamy do czynienia w Świętej Lipce. Święta Lipka, leżąca w dawnej puszczy Krakotin, związana z kultami pogańskimi, już w XV stuleciu była ważnym ośrodkiem kultu maryjnego¹⁰.

Warto zwrócić uwagę na Gronkowo i Pierzchały leżące po obu stronach rzeki Pasłęki, gdzie w miejscu pogańskiego ośrodka kultowego wybudowano kościoły św. Jerzego oraz Maryi Panny i św. Małgorzaty¹¹. Nie są to jedyne przykłady adaptacji pogańskich miejsc kultu dla potrzeb nowej religii¹². Przejmowaniu przez kultury maryjne miejsc dawnych kultów pogańskich towarzyszyło adaptowanie pewnych elementów wyobrażeń i obrzędów pogańskich.

Frapującą kategorię obiektów związanych z sakralną sferą życia Prusów stanowią antropomorficzne posągi kamienne, zwane babami pruskimi¹³. Posągi kamienne z ziem pruskich grupują się w trzech obszarach koncentracji: na terytorium barcko-natangijskim, na terenie Pomezanii i Sasinii oraz w Galindii (ryc. 1)¹⁴. Jerzy M. Łapo zaproponował ostatnio łączyć określenie „kamienna baba” z wczesnośredniowiecznymi posągami antropomorficznymi, przedstawiającymi mężczyzn wyposażonych zazwyczaj w róg do picia trzymany w prawej dłoni i często uzbrojonych (ryc. 2)¹⁵.

⁸ Odnośnie do miejsca misji św. Wojciecha zob. S. Mielczarski, *Misja pruska świętego Wojciecha*, Gdańsk 1967; G. Labuda, *Droga biskupa praskiego do Prus*, Zapiski Historyczne, 1969, z. 3; J. Powierski, *Święty Wojciech w Polsce i w Prusach*, KMW, 1966, nr 4; idem, *Legenda pomezaniańska o śmierci św. Wojciecha*, w: *Środkowoeuropejskie dziedzictwo świętego Wojciecha. Międzynarodowa konferencja naukowa*, pod red. A. Barciaka, W. Korzeniowskiej, A. Kunisza, J. Szydłowskiego, Katowice 1998; Ł. i J. Okulicz-Kozarynowie, *Tło osadnicze wyprawy św. Wojciecha do Prus. Realia archeologiczne i perspektywy badawcze*, Studia Warmińskie, 1993, t. 30.

⁹ Ostatnio proces chrystianizacji do okresu przed przybyciem do Prus rycerzy zakonu krzyżackiego omówił B. Śliwiński, *The christianisation of Prussia. The Polish contribution until the introduction of the Teutonic order*, w: *Christianization of the Baltic Region*, ed. J. Gąssowski, Pułtusk 2004, ss. 39–63.

¹⁰ J. Powierski, *Bogini Kurkō*, ss. 135–36, tam dalsza literatura.

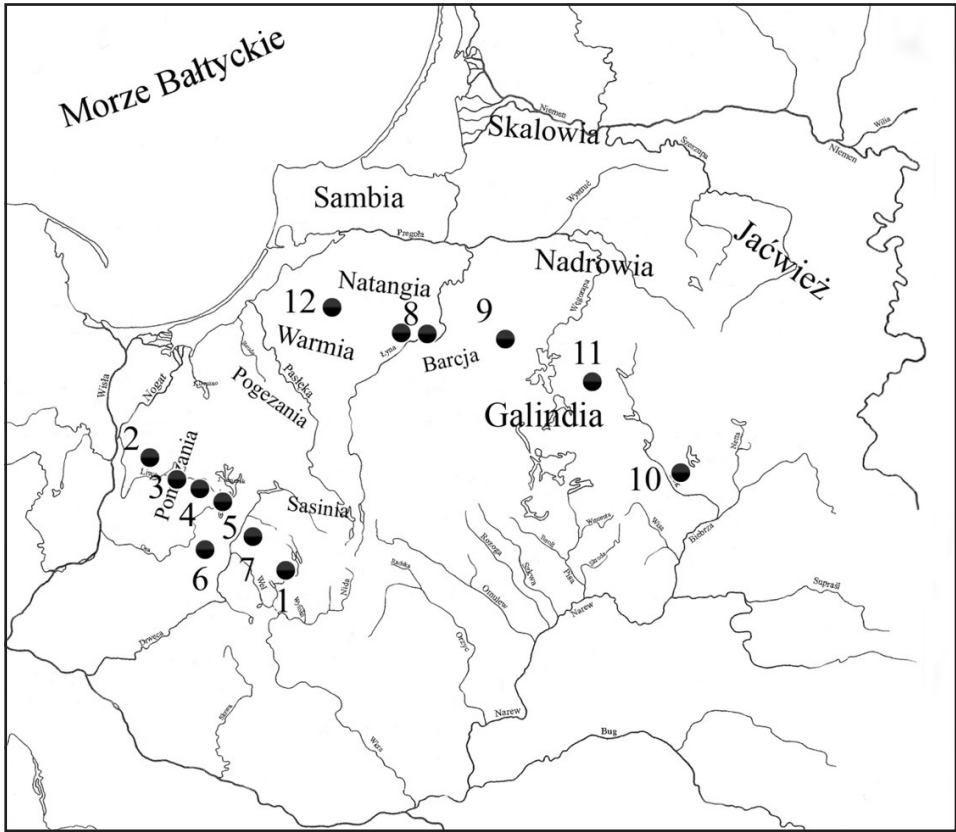
¹¹ Ibidem, s. 137.

¹² Ibidem, ss. 135–138; tam omówienie innych przykładów. Zob. też G. Białuński, op. cit., ss. 7–10, tam też obszernie omówienie toponimów związanych z boginią Curche.

¹³ J. M. Łapo, *Corpus pruskich bab kamiennych – możliwości poznania*, w: *Pruskie baby kamienne. Fenomen kulturowy czy europejska codzienność?*, pod red. G. Białuńskiego, J. M. Łapo, Olsztyn 2007, s. 7.

¹⁴ M. Hoffmann, *Pruskie baby kamienne. Dzieje badań i prób interpretacji*, w: *Pruskie baby kamienne*, s. 26.

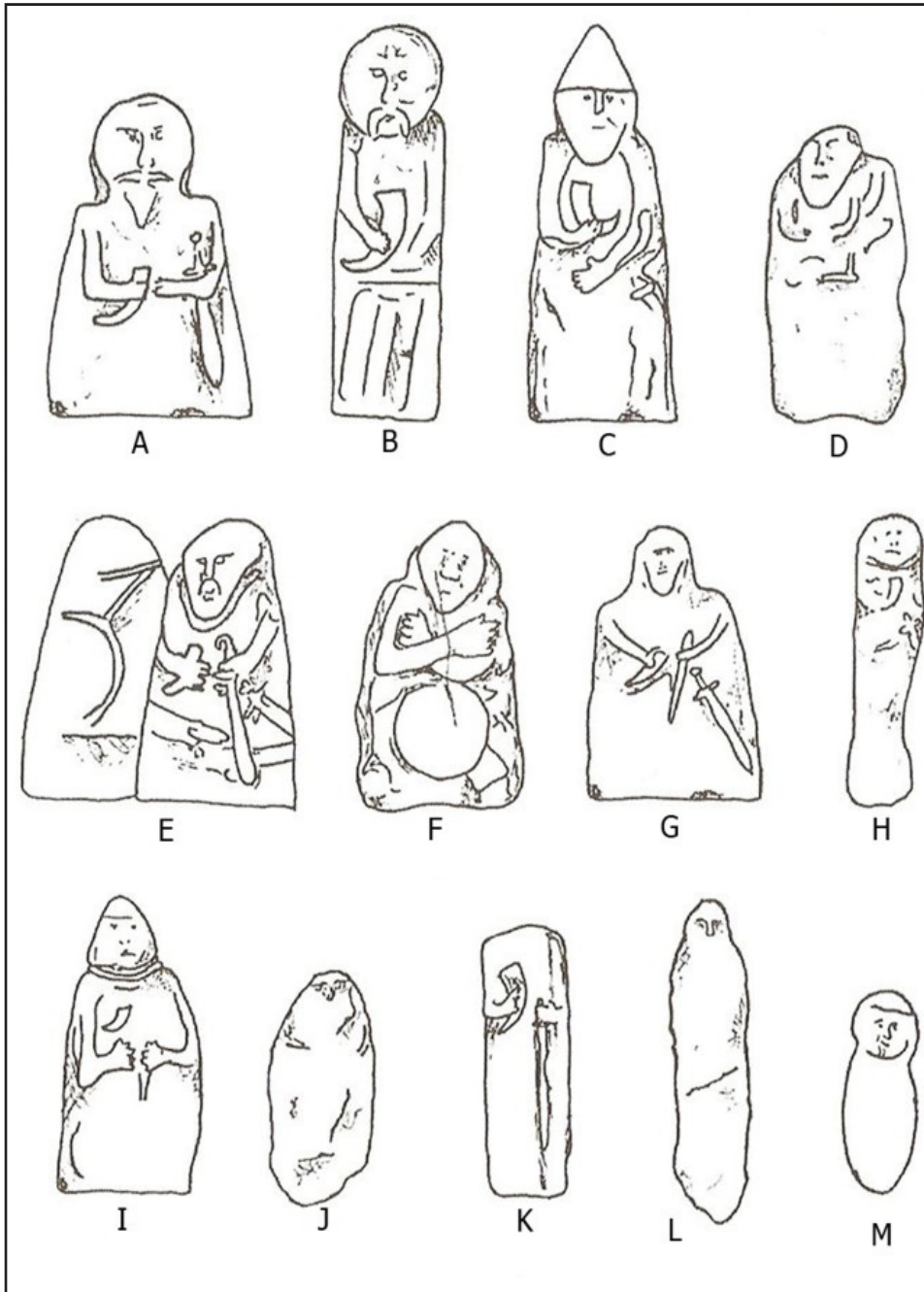
¹⁵ J. M. Łapo, op. cit., ss. 7–8.

Ryc. 1. Rozmieszczenie antropomorficznych rzeźb kamiennych. 1 – Prątnica, 2 – Dzierzgoń, 3 – Nipkowo, 4 – Susz, 5 – Galdowo-Jędrychowo, 6 – Móźgowo, 7 – Bratian, 8 – Bartoszyce, 9 – Barciany, 10 – Jelitkowo, 11 – Poganowo, 12 – Pogranicznoje

Mimo wielu prób interpretacji zjawiska kamiennych bab pruskich, do niedawna niepewna była nawet ich chronologia. Przełomowym wydarzeniem było znalezienie baby z Poganowa w sierpniu 2007 r. Po raz pierwszy pozyskano posąg *in situ* wraz z kontekstem kulturowym. Został on odkryty przez Mariusza Wyczółkowskiego na stanowisku nr 4 w Poganowie (datowanie: X–XI w.). Antropomorficzny głaz wchodził w skład założenia kultowego – kręgu okalającego niewielki kopiec, wokół którego zarejestrowano kilkaset fragmentów kości zwierzęcych. W pobliżu znajdowało się prostokątne palenisko złożone z dwóch warstw kamieni wylepionych z wierzchu gliną, co dodatkowo potwierdza kultowy charakter założenia¹⁶. Tym samym odkrycie z Poganowa rzuca nowe światło na datowanie zjawiska występowania kamiennych bab oraz potwierdza ich związek ze sferą wierzeniowo-kultową. Na okres między XI a XIII wiekiem jako na czas powstania

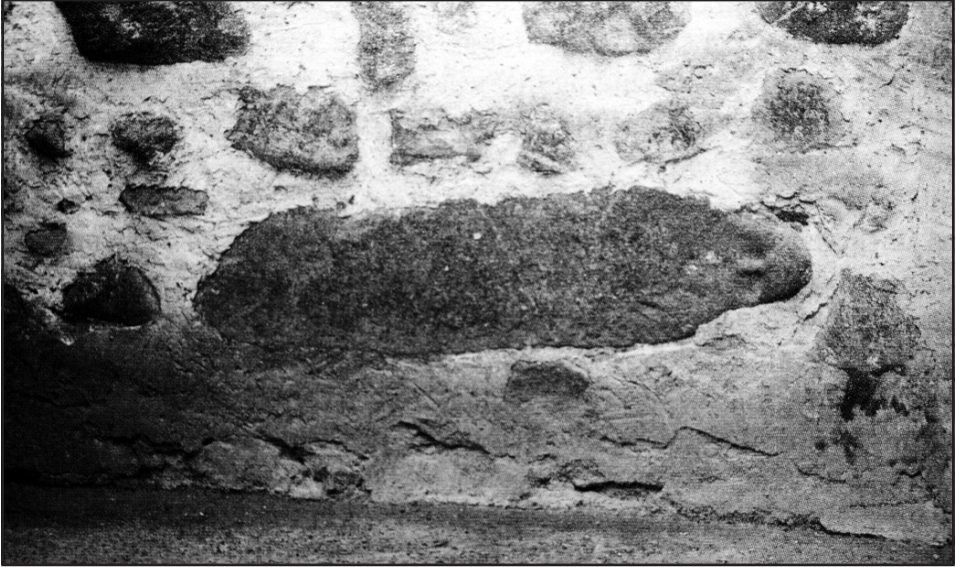
¹⁶ M. Wyczółkowski, *Poganowo. Nowy głos w dyskusji, referat wygłoszony 4 X 2007 r. w trakcie konferencji „Pruskie baby kamienne. Fenomen kulturowy czy europejska codzienność?”*, za: J. M. Łapo, op. cit., s. 13.

Ryc. 2. Zestawienie tzw. bab pruskich. Legenda: A – Nipkowo; B – Barciany; C, D – Bartoszyce; E – Mózgowo; F – Pogranicznoje; G – Gałdowo-Jędrychowo; H – Dzierzgoń; I – Susz; J – Poganowo; K – Bartian; L – Prątnica; M – Jelitki (wg K. Rybka, *Uzbrojenie Prusów*, s. 56)

bab pruskich wskazują również znajdujące się na nich przedstawienia różnych elementów uzbrojenia (m.in. formy mieczy i hełmów)¹⁷.

Z okresu przypadającej na początek XIV w. intensyfikacji działań osadniczych na obszarze ziemi lubawskiej pochodzi nader interesujący „zabytek” z Prątnicy, będący (w sensie przenośnym) zestawieniem dwu walczących ze sobą nurtów religijnych: gasnącego pogaństwa oraz coraz szerzej obejmującego obszar Prus chrześcijaństwa. Otóż niewielki jednonawowy kościół parafialny p.w. św. Katarzyny, wzniesiony w 1330 r., ma wmurowany w północną ścianę kruchty spoczywający w pozycji poziomej antropomorficzny posąg kamienny (ryc. 3)¹⁸.

Ryc. 3. Kamienny posąg antropomorficzny wmurowany w ścianę kościoła w Prątnicy (wg M. Hoffman, *The Prussian Transition from Paganism to Christianity: Material Relics of the Transformation of Beliefs*, w: *Christianization of the Baltic Region*, ed. J. Gąssowski, Pułtusk 2004, s. 69)

Pierwotna lokalizacja baby z Prątnicy, przed wmurowaniem w ścianę kruchty, jest bliżej nieznana. Samo miejsce posadowienia kościoła – na niewielkim wyniesieniu otoczonym od strony zachodniej i południowo-zachodniej opływającą rzeczką – mogło stanowić miejsce kultowe lokalnej społeczności. Fundatorzy kościoła parafialnego w Prątnicy poprzez wmurowanie pogańskiego idola ukazali potęgę swojego boga. Analogicznym obiektem, w którego ścianie umieszczono antropomorficzny posąg, jest były klasztor zakonu reformatörów w Dzierzgoniu¹⁹.

W związku z odkryciem w Poganowa, które potwierdza wczesnośredniowieczną metrykę bab pruskich, uzasadnione wydaje się twierdzenie o charakterze kultowym rzeźby z Prątnicy. Nie bez znaczenia jest fakt – na co wskazano powyżej – że w okresie krzyżackim świątynie nierzadko wznoszono w miejscach pogańskich obiektów kultowych.

¹⁷ Por. K. Rybka, *Uzbrojenie Prusów w świetle badań nad antropomorficznymi rzeźbami kamiennymi zwanymi babami*, w: *Pruskie baby kamienne*, ss. 53–55.

¹⁸ S. Szczepański, „Baba pruska” z Prątnicy – kamienny świadek triumfu chrześcijaństwa, *Echa Przeszłości*, 2004, t. 6, s. 28.

¹⁹ *Ibidem*, s. 30, tam dalsza literatura.

Niezmiernie istotną rolę w sferze wierzeń odgrywali zmarli. Zarówno w okresie wędrowek ludów, jak i we wczesnym średniowieczu dominował ciałopalny obrządek pogrzebowy. Od przełomu VI i VII do początku IX stulecia nierzadko spotykane jest bardzo bogate wyposażenie grobów. Znacznym problemem jest brak jakichkolwiek pewnych informacji o cmentarzyskach wczesnośredniowiecznych na niektórych obszarach ziem pruskich. Stan ten może jednak wynikać z niezadawalającego rozpoznania archeologicznego. Nie ma również jednolitego wzorca pochówków. Znane są zarówno cmentarzyska z przewagą obrządku ciałopalnego, jak i szkieletowego²⁰. W pierwszym tysiącleciu n.e. na większości cmentarzysk ciałopalnych zarówno płaskich, jak i kurhanowych męskim grobom towarzyszyły szkieletowe pochówki koni²¹. Zwyczaj wyposażania zmarłych w konie miał zapewne ulżyć im w pośmiertnej wędrowce²².

Dla końca IX w. dysponujemy znakomitym i bogatym w informacje, znajdującym potwierdzenie w materiałach sepulkralnych, opisem uroczystości pogrzebowych zawartym w relacji Wulfstana²³. Piszący w pierwszej połowie XIV w. Piotr z Dusburga poświadczył zwyczaj, iż wraz ze zmarłymi Prusami palono oręż, konie oraz szaty²⁴.

Zwyczaj bogatego wyposażania zmarłych utrzymał się w późnym średniowieczu. Znamienny jest fakt, iż pochówki ciałopalne nie zostały całkowicie zarzucone i występowały jeszcze w XV stuleciu²⁵. Interesującym znaleziskiem jest odkrycie kurhanu nieopodal miejscowości Stabławki w gminie Górowo Haweckie. Kurhan zawierał skrzynię ułożoną z kamiennych płyt. Wewnątrz znajdował się pochówek popielnicowy, dwa naczynia gliniane oraz jedno szklane. W jednym z naczyń znaleziono 30 groszy krzyżackich bitych w czasach wielkiego mistrza Michała Kuchmeistera (1414–1422)²⁶. Jako przykład cmentarzyska szkieletowego z pochówkami złożonymi na pozór tylko zgodnie z rytuałem chrześcijańskim, lecz wyposażonymi w liczne dary grobowe (amulety, monety, narzędzia, miniatury broni, ostrogi oraz naszyjniki) można podać cmentarzysko w Równinie Dolnej w gminie Korsze użytkowane od połowy XIII do końca XV stulecia²⁷. Z analogiczną sytuacją mamy do czynienia na cmentarzysku w Nadrowowie, które jest datowane od 1255 r. po początki XVII w. Pomimo znajdującego się w tej miejscowości zamku krzyżackiego, a od 1361 r. również kościoła, w pochówkach składanych pod jego murami widoczne są wpływy pogańskie przejawiające się przede wszystkim bogatym wyposażeniem zmarłych. Wśród inwentarzy grobo-

²⁰ W. Wróblewski, *Ziemie pruskie i jaćwieskie w okresie plemiennym (VIII/VIII–XIII/XIII wieku)*, w: *Stan i potrzeby badań nad wczesnym średniowieczem w Polsce – 15 lat później*, pod red. W. Chudziaka, S. Moździocha, Toruń–Wrocław 2006, ss. 291–293; zob. też S. Wadył, op. cit., tam dalsza literatura.

²¹ J. Piątkowska-Malecka, *Pochówki końskie na obszarze Polski północno-wschodniej w I tysiącleciu n.e.*, Światowit, 1999, t. 2, fasc. B, ss. 186–197; J. Jaskanis, *Human Burials with Horses in Prussia and Sudovia*, Acta Baltico-Slavica, 1966, t. 4, ss. 29–65; idem, *Obrządek pogrzebowy zachodnich Baltów (I–V n.e.)*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1974, ss. 248–250.

²² W październiku 2008 r. w Kłajpedzie odbyła się międzynarodowa konferencja (*The Horse and Man in European Antiquity. Worldview, Burial Rites, and Military and Everyday Life. International Conference 8–12 October 2008, Klaipėda, Lithuania*), na której wiele z prezentowanych referatów dotyczyło właśnie pochówków końskich z obszarów bałtyjskich. Niestety, dotychczas nie ukazały się materiały ze wspomnianej konferencji.

²³ G. Labuda, *Źródła skandynawskie i anglosaskie do dziejów Słowiańszczyzny*, Warszawa 1961, s. 86.

²⁴ Petrus de Dusburgk, *Chronica terrae Prussiae*, w: *Monumenta Poloniae Historica*, Nova Series, t. 13, ed. J. Wenta, S. Wyszomirski, Kraków 2007, III, 5, s. 46. Por. treść fragmentu traktatu dzieżgońskiego (1249) opisującego praktyki pogrzebowe: PUB, Bd 1, nr 218, s. 16; zob. również P. Cywiński, *Ślady szamanizmu w religijności wczesnośredniowiecznych Prusów*, Przegląd Historyczny, 2001, z. 1, ss. 88–89.

²⁵ R. Odoj, *Dzieje Prusów do czasów krzyżackich*, KMW, 1970, nr 1, s. 58.

²⁶ Ł. Okulicz-Kozaryn, *Dzieje Prusów*, Wrocław 1997, s. 467.

²⁷ R. Odoj, *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych przeprowadzonych w Równinie Dolnej, pow. Kętrzyn w 1956 i 1957 r.*, Rocznik Olsztyński, 1958, t. 1, ss. 117–156.

wych pochówków kobiecych wystąpiły liczne brązowe naszyjniki splecione z 3 drutów, tzw. Totenkronen, brązowe lub srebrne pierścionki oraz zapinki. Z kolei w męskich grobach wyróżniają się miecze, groty włóczni i oszczepów oraz okucia pasa. Warto zwrócić na fakt, iż prawie 40% grobów z XIII–XV w. towarzyszyły jamy stanowiące relikty miejsc obrzędów pogrzebowych. W ich wypełniakach odkryto liczne węgle drzewne, kości zwierzęce oraz fragmenty ceramiki naczyniowej²⁸. Inne pruskie cmentarzyska średniowieczne znane są jedynie z krótkich wzmianek, lecz wiadomo, że i tam obowiązywał zwyczaj bogatego obdarowywania zmarłych²⁹.

O długim trwaniu pogańskich zwyczajów związanych z obrządkiem pogrzebowym świadczą również liczne przekazy pisane. Jednoznaczne w swej wymowie jest XV-wieczne rozporządzenie biskupa sambijskiego Michała Jungego. Zakazywano w nim praktykowania pogańskich obrzędów przy zmarłych, a także stawiania krzyży na grobach, żądano przy tym zniszczenia już postawionych pod karą grzywny, prawdopodobnie z obawy przed ich totemizacją³⁰. Również postanowienia ustawodawstwa synodalnego z XV w. zawierają informacje o trwaniu zwyczaju grzebania zmarłych nie w miejscach poświęconych, lecz w lasach. W świątyniach i na cmentarzach Prusowie mieli urządzać uczty mające pomóc ich bliskim zmarłym³¹. Jak się okazuje, jeszcze w XVIII w. biskupi na Litwie nakazywali księżom baczenie w obawie przed pochówkami pogańskimi³².

Proces ewangelizacji Prusów napotykał liczne przeszkody wynikające zarówno z niskiego poziomu wykształcenia kleru, jak i niechęci ludności pruskiej do nowej religii. Można podać liczne przykłady z XV-wiecznych postanowień synodalnych wskazujące na niewielkie efekty już ponaddwustuletniej działalności Kościoła w zakresie ewangelizacji ludności. Problem ten został już omówiony w literaturze przedmiotu³³, w związku z powyższym powołam się na jeden, ale jakże wymowny przykład. Z rozporządzenia wspomnianego biskupa Michała Jungego wynika, iż w XV stuleciu ludność wciąż praktykowała czynności zmywania chrztu z dzieci wcześniej ochrzczonych przez plebana oraz nadawania im pruskich imion (na chrzcie otrzymywały imiona chrześcijańskie). Biskup, przekazując informację o ponownym chrzcie, nie rozumiał obyczajowości pruskiej i nie dostrzegał w tym akcie zmycia z dziecka piętna boga chrześcijan, a zatem boga obcego, i oddania go pod opiekę własnych bogów³⁴.

Jeszcze w 1520 r. odbyło się na Sambii, za pozwoleniem wielkiego mistrza zakonu Albrechta Hohenzollerna, publiczne złożenie ofiary z czarnego byka w celu odstraszenia nadpływających okrętów gdańskich³⁵.

²⁸ A. Voluev, *Alt-Wehlau – „pogańskie” cmentarzysko na obszarze chrześcijańskich Prus w świetle badań archeologicznych*, w: *Archeologia ziem pruskich. Nieznane zbiory i materiały archiwalne*, pod red. M. Hoffmanna, J. Sobieraja, Olsztyn 1999, ss. 397–400.

²⁹ E. Hennig, *Das Graberfeld bei Gerdaunen*, *Altpreussische Monaschrift*, 1879, Bd. 16, ss. 340–348.

³⁰ A. Mierzyński, op. cit., t. 2, ss. 131–132.

³¹ *Die Provinzialsynoden von Elbing und Ryga gehalten 1427 und 1428*, *Pastoralblatt für Diözese Ermland*, 1898, Bd. 30, s. 80, pkt 22: „*De sepulchris*” *Antiquum gentilitatis morem, a nonnullis neophitis sive rusticis huius patrie hucusque abusive continuatum, quo sacrata cimiteria contempnendo preeligunt se in campis silvestribus cum feris sepelire ac etiam in quibusdam locis prophanis, ubi ipsorum parentes et amici sue gentilitatis temporibus sunt sepulti, et etiam plerumque in ecclesiis et cimiteriis consecrates convivia preparant, defunctis eorum parentibus et amicis cibum et potum exhibentes, credentes hoc in eorum cedere consolacionem*. O synodach metropolitalnych i diecezjalnych w państwie krzyżackim w Prusach zob. A. Radziński, *Kościół w państwie zakonu krzyżackiego w Prusach 1243–1525. Organizacja, uposażenie, ustawodawstwo, duchowieństwo, wierni*, Malbork 2006, ss. 119–153.

³² A. Muzikavicius, *Historyczne właściwości pomiędzy katolicką i ludową obrzędowością na Litwie. Epoka feudalna*, *Studia Etnoreligioznawcze*, 1988, t. 2: *Materiały z konferencji obrzędoznawczej. Mierki 27–29 X 1986*, s. 281.

³³ Zob. A. Radziński, *Udział zakonu krzyżackiego w procesie ewangelizacji Prus. Uwagi na podstawie ustawodawstwa synodalnego*, *Zapiski Historyczne*, 2005, t. 70, z. 1, ss. 7–6, szczególnie ss. 21–24.

³⁴ Analogiczne przykłady zachowań prezentuje A. Mierzyński, op. cit., cz. 2, ss. 121–150.

³⁵ *Ibidem*, ss. 131–152.

Wiele przekazów dowodzi długiego trwania pruskich wyobrażeń religijnych, których nie była w stanie wypenić ewangelizacja społeczeństwa prowadzona przez lokalny kościół. Nierzadko pogańskie obiekty kultu były adaptowane na miejsca chrześcijańskich świątyń, przede wszystkim kultów maryjnych. Długie trwanie pogańskich zwyczajów pogrzebowych potwierdzają nie tylko źródła pisane, lecz przede wszystkim badane wykopaliskowo cmentarzyska o metryce późnośredniowieczno-wczesnonowożytnej. Nie można przy tym wykluczyć pewnych cech synkretyzmu religijnego wśród ludności pruskiej. Z drugiej jednak strony należy rozważyć kwestię – jak sugerowała Łucja Okulicz-Kozaryn – ewentualnej wiary podwójnej: oficjalnie deklarowanego chrześcijaństwa i zarazem w dalszego kultywowania obrzędów pogańskich³⁶. Przy obecnym – mocno niezadawalającym – stanie znajomości poruszanej problematyki trudno jednoznacznie rozstrzygnąć ten problem. Wiele aspektów obyczajowości i „religijności” pruskiej wymaga pogłębionych interdyscyplinarnych studiów.

---

³⁶ Por. Ł. Okulicz-Kozaryn, *op. cit.*, s. 461.